

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.603](https://doi.org/10.12681/mnimon.603)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΥΡΤΑΤΑΣ Δ. (1987). Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ. *Μνήμων*, 11, 199–207.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.603>

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Νέες προσεγγίσεις σ' ένα παλαιότερο θεωρητικό σχήμα

Γιὰ μένα, ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ πηγαινοέρχεται ἀκατάπαυστα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα στὸ μοντέλο καὶ πάλι πίσω...

FERNAND BRAUDEL

Τὸ ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος βασιζόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας δούλων δὲν ἀμφισβητεῖται σήμερα σοβαρὰ ἀπὸ κανέναν μελετητή.¹ Τὸ ἴδιο γενικὰ ἀποδεκτὸ εἶναι καὶ τὸ ὅτι κάπου μέσα στὸ μεσαίωνα, χωρὶς νὰ ἐξαφανιστεῖ τελείως ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας, ἡ σημασία τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας δούλων ἔγινε ἐντελῶς ἀμελητέα γιὰ τὰ παραγωγικὰ καὶ κοινωνικὰ συστήματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου. Ἀντίθετα, δὲν ὑπάρχει συμφωνία οὔτε ὡς πρὸς τὴν ἔκταση καὶ ἔνταση τῆς ἐκμετάλλευσης αὐτῆς, οὔτε ὡς πρὸς τὰ ἀκριβῆ τῆς χρονικῆς ἔρια. Δύο ἀκραῖες τοποθετήσεις εἴτε περιορίζουν τὴ χρήση τοῦ ὄρου δουλοκτητικῆ κοινωνία ἢ δουλοκτητικὸ σύστημα μόνον στὴν περίπτωσι τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας (ιδιαίτερα σὲ πόλεις ὅπως ἡ Ἀθήνα, γιὰτὶ γιὰ πόλεις ὅπως ἡ Σπάρτη θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἄλλος ὄρος) καὶ τῆς ρωμαϊκῆς Ἰταλίας, δηλαδὴ συνολικὰ σὲ λίγες ἑκατοντάδες χρόνια καὶ σὲ μιὰ περιορισμένη γεωγραφικὰ ἔκταση, εἴτε χαρακτηρίζουν δουλοκτητικὴ ὀλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα, ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους μέχρι τὸν προχωρημένο μεσαίωνα, καλύπτοντας ἔτσι μεγάλο μέρος τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Μεσογείου γιὰ περισσότερα ἀπὸ δυὸ χιλιάδες χρόνια. Ἡ μεγάλη διαφορὰ στὶς ἐκτιμήσεις δὲν προέρχεται μόνον ἀπὸ τὴν ἔλλειψη στατιστικῶν δεδομένων. Πέρα ἀπὸ τὴν καταφανῆ ἀνεπάρκεια ἐμπειρικῶν στοιχείων ὑπάρχει πάντα τὸ πρόβλημα τῶν ὀρισμῶν, πού σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀνάγεται σὲ ζήτημα φιλοσοφικῆς τοποθέτησης, δηλαδὴ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

* Στὸ κείμενο αὐτὸ καταγράφονται ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θέματα μιᾶς εἰσήγησις πού ἔγινε στὴν Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ στὶς 29 Ἰανουαρίου 1986.

1. Οἱ ὄροι *Sklavenhaltersystem* καὶ *Sklavenwirtschaft* πρωτοεμφανίζονται ὡς θεμελιακὲς κατηγορίες τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα στὸ ἔργο τοῦ Theodor Mommsen, *Römische Geschichte*, 3 τόμοι, πού ἐκδόθησαν διαδοχικὰ τὸ 1854, 1855, 1856· παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις πού ἔχουν κατὰ καιροὺς ἐκφραστεῖ, ἡ σημασία τῆς δουλείας γιὰ τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ ἔχει γίνῃ ἐκτοτε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν πιὸ ἐγκυρῶν μελετητῶν.

‘Ορισμένοι μελετητές, για να παρακάμψουν το πρόβλημα των όρισμών, καταφεύγουν σε κριτήρια καθαρά αριθμητικά, αποφεύγοντας έτσι τη συζήτηση γύρω από τη συνολική διάρθρωση μιᾶς κοινωνίας, όπου ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας δούλων θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξεταστῆ στὴ συναρμογή της με ἄλλους τρόπους ἐκμετάλλευσης. Ἄλλὰ ἀκόμα καὶ ὁ πιὸ ἀυθαίρετος καθορισμὸς ποσοστῶν δούλων στὸ συνολικὸ πληθυσμὸ ἢ ποσοστῶν παραγωγικῶν δούλων στὸν ἐνεργὸ πληθυσμὸ ὡς κριτήριον γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ μιᾶς κοινωνίας, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκρύψει τὴ συνάφεια τῶν ἀριθμητικῶν ἐπιλογῶν με μιὰν ὀρισμένη ἀντίληψη περὶ κοινωνίας καὶ ταξικῆς διαστρωμάτωσης. Ὁ Keith Hopkins, γιὰ παράδειγμα, ποὺ ἔχει προτείνει μιὰν ἀριθμητικὴ προσέγγιση στὸ πρόβλημα, παραδέχεται ὅτι ἀκόμα καὶ ὁ ὑποδιπλασιασμὸς τοῦ ποσοστοῦ τοῦ 20% δούλων, ποὺ ἔχει θέσει ὡς ὄριο γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ μιᾶς κοινωνίας ὡς δουλοκτητικῆς, δὲν θὰ ἄλλαζε τὸν ἀριθμὸ τῶν δουλοκτητικῶν κοινωνιῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὅμως, ἀντὶ νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν «ἀντικειμενικότητα» τῶν ἀριθμῶν, ἀποκαλύπτει στὴν πραγματικότητα τὴν προτεραιότητα τῆς φιλοσοφικῆς σύλληψης. Ἡ ἐπίκληση τῶν ἀριθμῶν ἀπλᾶ ὑποκρύπτει μιὰν ἐκ τῶν προτέρων δεδομένη ἐπιλογή.²

Τὸν 19ο αἰώνα, ὅταν ἔμπαιναν τὰ θεμέλια ἱστορικῶν ἀναλύσεων με κύριο ἄξονα ἀναφορᾶς τὶς ταξικὲς σχέσεις ἐκμετάλλευσης, τὰ εὐρέως γνωστὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα δὲν δημιουργοῦσαν τὴν ἀνάγκη λεπτῶν ἀποχρώσεων στοὺς ὀρισμούς. Σύμφωνα με κάποιες ἀρχαῖες μαρτυρίες τὶς ὁποῖες ἀποδέχονταν ἄκριτα πολλοὶ μελετητές, στὴν κλασικὴ Ἀθήνα ἡ σχέση δούλων πρὸς ἐλεύθερους πολῖτες ἦταν περίπου 4 : 1 (ἢ 3 : 1 ἂν συνυπολογιστοῦν μαζί με τοὺς πολῖτες καὶ οἱ μέτοικοι, δηλαδὴ ἐλεύθεροι κάτοικοι με περιορισμένα πολιτικὰ δικαιώματα).³ Ἡ ἀναλογία αὐτὴ ποὺ θεωρεῖται σήμερα ἀπὸ κάθε ἄποψη ὑπερβολικὴ ἔδινε μιὰ τέτοια ὑπεροχὴ στὴν παρουσία δούλων στὴν παραγωγή καὶ τὴν προσφορὰ ὑπηρεσιῶν, ὥστε κάθε σύγκριση με ἄλλες μορφὲς ἐργασίας ἦταν πρακτικὰ περιττή. Σήμερα ἀντίθετα, οἱ πιὸ ἐγκυροὶ μελετητές ὑπολογίζουν τὴ σχέση δούλων πρὸς ἐλεύθερους κατοίκους στὴν Ἀθήνα τοῦ πέμπτου

2. K. Hopkins, *Conquerors and Slaves*, Κέμπριτζ 1978, σ. 99.

3. Ἡ βασικὴ πηγή ἦταν ὁ Ἀθήναιος (VI. 272 c) ποὺ ὅμως ἐξῆσε στὶς ἀρχὲς τοῦ τρίτου αἰώνα μ.Χ. Τὴ μαρτυρία αὐτὴ ἀποδέχονταν οἱ μελετητές τοῦ 19ου αἰώνα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ τους τοποθέτηση καὶ τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα κατέληγαν. Ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους τέτοιους μελετητὲς ποὺ ἀσχῆσαν μεγάλη ἐπίδραση ἦταν ὁ Henri Wallon ποὺ ἔγραψε τὴν πρῶτη συστηματικὴ καὶ συνθετικὴ ἐργασία γιὰ τὴ δουλεία στὴν ἀρχαιότητα, τὸ *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, 3 τόμοι, Παρίσι 1847, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι μαζικὴ χρῆση δούλων ἔγινε μόνο σὲ περιόδους παρακμῆς καὶ κατὰ συνέπεια ἡ δουλεία δὲν συνέβαλε στὸν κλασικὸ πολιτισμὸ, καὶ βέβαια ὁ Φρ. Ἐνγκελς ποὺ τόσο στὴν *Καταγωγή τῆς οἰκογένειας*, 1884, ὅσο καὶ ἄλλοῦ ὑποστήριξε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο.

και του τέταρτου αιώνα σέ 1 : 4, τὸ πολὺ 1 : 2.⁴ Καὶ πάλι ὅμως τὸ ποσοστὸ αὐτὸ τῶν δούλων θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀρκετὸ γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν κοινωνιῶν ὡς δουλοκτητικῶν, ἂν δὲν εἶχε γίνῃ γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι παρόμοιες ἀναλογίες ζαναεμφανίζονται μόνο τὸν πρῶτο αἰῶνα π.Χ. στὴ ρωμαϊκὴ Ἰταλία. Σὲ ἄλλες περιοχὰς (ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις ὅπως ἡ Σπάρτη) καὶ σὲ ὕλες τῆς ἄλλης χρονικῆς περιόδου τὰ ποσοστὰ δούλων πρὸς ἐλεύθερους πολῖτες ἦταν κατὰ πολὺ μικρότερα. Ἡ ἐπιλογή λοιπὸν ἀριθμητικῶν κριτηρίων γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ μιᾶς κοινωνίας θὰ ὀδηγοῦσε σ' ἓνα δραστηκὸ περιορισμὸ τῶν χρονολογικῶν καὶ γεωγραφικῶν ὁρίων μέσα στὰ ὁποῖα οἱ ἀρχαῖες κοινωνίες θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν δουλοκτητικῆς.

Τὴν ἀντίθετη ἄποψη ἔχει ὑποστηρίξει πρόσφατα ὁ ἄγγλος ἱστορικὸς G. E. M. de Ste. Croix. Παρακολοθώντας τῆς θεωρητικῆς ἀρχῆς τοῦ Μάρξ, ὁ μελετητὴς αὐτὸς δὲν ὀρίζει τὸ χαρακτῆρα μιᾶς κοινωνίας μὲ βάση τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τῶν διαφόρων παραγωγικῶν τάξεων στὴ συνολικὴ ἐργασία ἢ παραγωγή. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ κυρίαρχες ἰδιοκτῆτριες τάξεις, ἐλέγχοντας τοὺς ὅρους παραγωγῆς, ἐπιτυγχάνουν τὴν ἀπόσπαση τοῦ πλεονάσματος ποὺ τοὺς ἐξασφαλίζει κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κυριαρχία.⁵ Καὶ τοῦτο γιὰτὶ μολοντὶ οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες καὶ τεχνίτες ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ κόσμου, ἐκεῖνοι ποὺ συνέβαλαν πρὸ ἀποφασιστικὰ στὴν ἀναπαραγωγή τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος ἦταν οἱ μὴ ἐλεύθεροι παραγωγοί. Μὲ τὸν ὅρισμὸ αὐτὸ ἡ προσοχὴ μετατοπίζεται ἀπὸ τὴν παραγωγή τοῦ κύριου ὄγκου ὑλικῶν ἀγαθῶν, στὴν παραγωγή καὶ ἀναπαραγωγή τῆς κυρίαρχης κοινωνικῆς ἀντίθεσης, ποὺ ἦταν αὐτὴ μεταξὺ ἰδιοκτητριῶν τάξεων καὶ μὴ ἐλευθέρων παραγωγῶν. «Διορθώνοντας» λοιπὸν τὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο ὁ Σέντ Κρουά ἰσχυρίζεται ὅτι αὐστηρὰ μιλώντας ἡ ταξικὴ πάλη δὲν διεξαγόταν μεταξὺ δούλων καὶ ἐλευθέρων ἀλλὰ μεταξὺ δούλων καὶ δουλοκτητῶν, αὐτῶν ποὺ ὁ ἴδιος ὀνομάζει κυρίαρχες ἰδιοκτῆτριες τάξεις. Ἐδῶ βέβαια ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα ἂν μπορούμε ἔστω καὶ μ' αὐτὸ τὸν ὅρισμὸ νὰ χαρακτηρίζουμε δουλοκτητικὴ μιὰ κοινωνία στὴν ὁποία οἱ

4. Βλ. ἐνδεικτικὰ W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Φιλαδέλφεια 1955, σ. 9· τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ A.H.M. Jones στὸ "The Social Structure of Athens in the Fourth Century B.C.", *Economic History Review* 8, 1955· M. I. Finley, "Was Greek Civilisation Based on Slave Labour?", *Historia* 8, 1959· καὶ A. Andrewes, *Greek Society*, Λονδίνο 1967, σ. 148 (ἐλλ. μετ. Ἰ. Α. Παναγόπουλου, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1983, σ. 205).

5. G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Λονδίνο 1981, σ. 31 κ.ἐξ.· πβ. τοῦ ἴδιου, "Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern", *NLR* 146, 1984 (ἐλλ. μετ. Δ. Κυρτζάτα, Ὁ Πολίτης 69 - 70, Ὀκτ. 1985).

δούλοι αποτελοῦσαν ένα μόνο τμήμα — όχι κατ' ανάγκη τὸ πολυπληθέστερο— τῶν μὴ ἐλεύθερων παραγωγῶν. Οἱ εἰλωτες, γιὰ παράδειγμα, στὴ Σπάρτη καὶ οἱ πενέσται στὴ Θεσσαλία, καθὼς καὶ ἄλλοι ἄμεσοι παραγωγοὶ σ' ἄλλες περιοχὲς ἦταν ἀπὸ πλευρᾶς διαβίωσης καὶ συνθηκῶν ἐργασίας πιὸ κοντὰ στοὺς δουλοπαροίκους τοῦ μεσαίωνα παρὰ στοὺς δούλους τῆς κλασικῆς Ἀθήνας — τοὺς δούλους δηλαδὴ ποὺ ἀγοράζονταν καὶ πωλοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες τους ὡς ἐμπόρευμα. Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε καταφατικὰ συνεκτιμώντας ἀφ' ἐνὸς τὴ σαφῶς δεσπόζουσα θέση τῶν δούλων μέσα στὸ φάσμα τῶν πάσης φύσεως μὴ ἐλεύθερων ἄμεσων παραγωγῶν (εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ ἑλληνικὸ λεξιλόγιο ἔτεινε νὰ ἐξομοιωσεὶ κάθε μορφή ἀνελεύθερης ἐργασίας μὲ τὴ δουλική) καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴ δυναμικὴ τῆς ἀρχαίας κοινωνίας ποὺ ὠδηγοῦσε τοὺς μεγάλους γαιοκτῆμονες στὴν ἐγκατάσταση δούλων καὶ ὄχι δουλοπαροίκων στὰ κτήματα τους.⁶ Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ ἐπιταχύνθηκε τὴν περίοδο τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας καί, ὅπως θὰ δοῦμε, ἄρχισε σιγά-σιγά νὰ συρρικνώνεται ἀπὸ τοὺς πρώτους κιόλας μεταχριστιανικοὺς χρόνους. Ἡ σημαντικότερη προσφορά τῆς προσέγγισης αὐτῆς εἶναι ὅτι παρακάμπτοντας τίς κατὰ περιόδους ἀριθμητικὲς ἀύξομειώσεις καὶ τὴν ἀνθαιρεσία τῶν ὀρισμῶν ποὺ στηρίζονται σὲ ποσοστὰ διεισδύει στὴν οὐσία κάθε ταξικῆς κοινωνίας, δηλαδὴ στὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση.⁷

* * *

Οἱ συζητήσεις καὶ οἱ ἀντιπαραθέσεις τῶν μελετητῶν δὲν σταματοῦν βέβαια στὸ χαρακτηρισμὸ τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν. Ἐξ ἴσου σημαντικό, καὶ προβληματικό, εἶναι τὸ ζήτημα τῶν μεταβάσεων ἀπὸ τίς δουλοκτητικὲς κοινωνίες στὶς κοινωνίες τοῦ μεσαίωνα, τόσο τῆς φεουδαρχικῆς Δύσης, ὅσο καὶ τῆς ἰδιότυπα φεουδαρχικῆς Ἀνατολῆς. Τὴν ἀνάγκη μιᾶς συστηματικῆς προσέγγισης ἐπέσχημαν τὴ δεκαετία τοῦ '70 ἡ μελέτη τοῦ M. I. Finley, *The Ancient Economy* καὶ ἡ μελέτη τοῦ Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*.⁸ Σχετικὰ μὲ τὴν παρακμὴ τῆς δουλείας, καὶ οἱ

6. Βασικὸ πλεονέκτημα στὴ χρησιμοποίηση δούλων στὰ μεγάλα κτήματα στὰ ὅποια οἱ ἰδιοκτῆτριες τάξεις ἐπένδυναν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κεφαλαίων τους ἦταν ἡ δυνατότητα ἀύξομειώσῆς τους κατὰ τίς ἀνάγκες τῶν περιστάσεων. Ἔτσι, μὲ τὴν ἐμπορευματικὴ δουλεία ἐπιτυγχαινόταν ἡ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους.

7. Ἀκολουθώντας διαφορητικὲς θεωρητικὲς ἀφετηρίες, τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας ἔχει δεχθεῖ καὶ ὁ Φίνλεϊ στὸ ἄρθρο του ποὺ μνημονεύεται στὴν ὑποσημείωση 4.

8. M. I. Finley, *The Ancient Economy*, Λονδίνο 1973· P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, Λονδίνο 1974 (ἑλλ. μετ. Ἐ. Οἰκονόμου - Ἀστερίου, Ὁδυσσεάς, Ἀθήνα 1981). Ἡ πρώτη προσπάθεια θεωρητικῆς θεμελίωσης τοῦ προβλήματος τῆς παρακμῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας στὴ σύγχρονη ἱστοριογραφία ἀνάγεται στὸν

δύο μελετητὲς στηρίχτηκαν, καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ τροποποίησαν ἓνα θεωρητικὸ μοντέλο μετάβασης ποῦ εἶχε διατυπώσει ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Μᾶξ Βέμπερ. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀξία τῆς θεωρητικῆς σύλληψης τοῦ Βέμπερ ἀναγνωρίζεται σήμερα ὄχι μόνο ἀπὸ ἓνα κύκλο «νεοβεμπεριανῶν» ἱστορικῶν - κοινωνιολόγων (στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνεται κατὰ κάποιο τρόπο καὶ ὁ Φίνλεϊ) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μαρξιστὲς ἱστορικούς, ἔπως ὁ Ἄντερσον καὶ ὁ Σέντ Κρουά, καθιστᾷ εὐλογία καὶ ἴσως ἀναγκαίαι τὴν ὑπενθύμηση τῶν βασικῶν τῆς σημείων ποῦ παρέμεναν γιὰ δεκαετίες μᾶλλον «ξεχασμένες». Πολὺ περιληπτικά καὶ κατ' ἀνάγκη πολὺ πιὸ σχηματικά ἀπ' ὅτι τὸ παρουσιάζει ὁ ἴδιος ὁ Βέμπερ, τὸ μοντέλο μετάβασης ἀκολουθεῖ τοὺς παρακάτω συλλογισμούς.

Ὁ πολιτισμὸς τῆς ἀρχαιότητος ἦταν βασικά ἀστικοῦ χαρακτήρα, ἦταν δηλαδή πολιτισμὸς πόλεων. Κέντρα τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τῆς τέχνης, τῆς λογοτεχνίας ἦταν πάντα οἱ ἀρχαῖες πόλεις. Ὁ πληθυσμὸς τῶν πόλεων αὐτῶν, ἢ καλύτερα τὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ποῦ δὲν ἀπασχολοῦνταν ἄμεσα μὲ τὴ γεωργία, τρεφόταν ἀπὸ τὸ μικρὸ ἀγροτικὸ πλεόνασμα τῆς γειτονικῆς ἐνδοχώρας. Μὲ κέντρο τὴν ἀγορά, ποῦ χαρακτηριστικά βρισκόταν πάντα στὸ κέντρο τοῦ ἄστεως, ἡ βασικὴ οἰκονομία τῆς ἀρχαιότητος στηριζόταν στὴν ἀνταλλαγὴ ἀγροτικῶν προϊόντων μὲ τὰ βιοτεχνικὰ προϊόντα τῆς πόλης. Μέσα στὸ κύκλωμα αὐτὸ ὀλοκληρωνόταν τὸ μεγάλο ἰδανικὸ τῆς ἀρχαιότητος : ἡ αὐτάρκεια. Ἐπὶ τῆς ὑποδομῆς αὐτῆς, τῆς τοπικῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τῆς οικονομικῆς αὐτάρκειας, ἀναπτύχθηκε τὸ διεθνὲς ἐμπόριο εὐρείας κλίμακας καὶ εὐρέος φάσματος. Ὅμως, παρὰ τὴ γενικὴ του σημασία καὶ τὶς ἐπιπτώσεις του, τὸ ἐμπόριο αὐτὸ παρέμεινε πάντα ἀσήμαντο ὡς πρὸς τὶς ποσότητες ποῦ διακινουσε. Ἐμπορεύσιμα ἀντικείμενα ἦταν κατὰ κανόνα εἶδη πολυτελείας, ποῦ λόγῳ τῆς ὑψηλῆς τους τιμῆς ἀποδείχτηκαν προσοδοφόρα, παρὰ τὸ ἀνελαστικὸ κόστος καὶ τοὺς κινδύνους μεταφορᾶς τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι, παράλληλα μὲ τὴν ἀναπτυγμένη καὶ «διεθνοποιημένη» ἐμπορευματικὴ οἰκονομία, στίς ὑπὸ ἐξέταση ἀρχαῖες κοινωνίες ὑπῆρχε πάντα, ὡς βάση, μιὰ φυσικὴ οἰκονομία ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς μέσα στὰ πλαίσια τῶν αὐτόνομων πόλεων καὶ μὲ βασικὴ παραγωγικὴ μονάδα τὸν οἶκο.

Μὲ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο σχετιζόταν καὶ πλοῦτιζε μιὰ μικρὴ μερίδα ἀνώτερων τάξεων, ἐνῶ οἱ μεγάλες μάζες παρέμεναν κατὰ κανόνα προσηλωμένες στίς παραδοσιακὰς τους ἀσχολίες. Ἡ αὐξανόμενη διαφοροποίηση στὸν πλοῦτο μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἔκανε μὲ τὴ σειρά τῆς δυνατῆ τὴν ἐπέκταση

Μοντεσκιέ ποῦ ἔγραψε τὸ *Considerations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains* τὸ 1734 (ἑλλ. μετ. Σ. Καραβία, Ἐλευθερουδάκης, Ἀθήνα 1925) καὶ βέβαια στὸν Γιββων καὶ ἔγραψε τὸ *The Decline and Fall of the Roman Empire* (ὁ πρῶτος τόμος ἐκδόθηκε τὸ 1776).

του εμπορίου και την ανάπτυξη αυτής της οικονομίας. 'Αλλά στις συνθήκες της αρχαιότητας και με δεδομένη τη δυνατότητα υποδούλωσης μεγάλου αριθμού ανθρώπων, κυρίως μέσα από πολέμους, ή κοινωνική διαφοροποίηση πήρε μιαν ειδική μορφή και κατεύθυνση: ο πολιτισμός της αρχαιότητας βασίστηκε στη δουλεία. Μόνο οι δουλοκτητές μπορούσαν να καλυτερεύουν συνεχώς το επίπεδο της διαβίωσής τους και μόνο οι δουλοκτητικές επιχειρήσεις μπορούσαν να παράγουν πλεόνασμα διοχετεύσιμο στην αγορά, ύστερα από την ικανοποίηση των αυτοκαταναλωτικών αναγκών.

Το δουλοκτητικό σύστημα αναπτύχθηκε ακόμα περισσότερο τη ρωμαϊκή εποχή όταν με τις διαδοχικές κατακτήσεις, αφ' ενός μὲν μεγάλες εκτάσεις γῆς συγκεντρώθηκαν στα χέρια λίγων γαιοκτημόνων, αφ' ετέρου δὲ ἄφθονοι δούλοι παρέχονταν σὲ σχετικά χαμηλές τιμές. Στις μεγάλες καλλιέργειες, οἱ δούλοι ζούσαν σὲ στρατώνες και ἐργάζονταν σὲ ομάδες κάτω ἀπὸ αὐστηρή ἐπίβλεψη. Δὲν εἶχαν δική τους περιουσία και κυρίως δὲν εἶχαν δική τους οἰκογένεια, πὸν σημαίνει ὅτι δὲν ἀναπαράγονταν. Οἱ δούλοι ἦταν ἓνα καταναλώσιμο εἶδος, καθὼς ἔπρεπε διαρκῶς νὰ ἀντικαθίστανται ὄχι μὲ βιολογική ἀναπαραγωγή, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἀγορά. Παράλληλα, τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἀναπτύχθηκε κι ἄλλος θεσμὸς ἀνελεύθερης ἐργασίας, καταλληλότερος γιὰ ὀρισμένες βασικὲς καλλιέργειες, ὅπως τῶν δημητριακῶν, γιὰ τίς ὁποῖες δὲν προσφέρονταν οἱ ἄλυσοδεμένοι δούλοι τῶν στρατῶνων. Οἱ ἄκληροι ἀπόγονοι τῶν ρωμαίων ἀγροτῶν ἐγκαθίσταντο σὲ κατακτημένες περιοχὲς ὡς κώλωνες (coloni) μὲ σχέσεις ἐξάρτησης, ἀλλὰ ὄχι δουλείας.⁹ Γιὰ μερικοὺς αἰῶνες οἱ κώλωνες ἔπαιζαν τὸ ρόλο συμπληρωματικῆς ἐξαρτημένης ἐργατικῆς δύναμης ἐκτονώνοντας ταυτόχρονα τὸ δημογραφικὸ πρόβλημα τῆς Ρώμης και τῆς Ἰταλίας πὸν προκλήθηκε ἀπὸ τὴ μαζικὴ εἴσοδο ξένων δούλων.

Τὸ παραγωγικὸ σύστημα τῆς ἀρχαιότητος λειτουργοῦσε καλὰ και ἔβρισκε διεξόδους στίς ἐνδογενεῖς του ἀντιφάσεις ὅσο συνεχίζονταν οἱ κατακτήσεις πὸν μὲ τὴ διαρκὴ συγκέντρωση ἐξαρτημένων ἀγροτῶν (δούλων και παροίκων) ἐπέτρεπαν τὴν ἐξειδίκευση τῶν ἐπαγγελματῶν και τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς. "Ὅταν ὅμως ἡ αὐτοκρατορία σταμάτησε νὰ ἐπεκτείνεται φθάνοντας τὰ μέγιστα ὅρια πὸν μπορούσε νὰ ἐνσωματώσει και νὰ ἐλέγξει, ἐξέλειψε ἡ κύρια πηγὴ προμήθειας δούλων. 'Απὸ τὸν πρῶτο κιόλας αἰῶνα μ.Χ. ἀρχίζει νὰ παρατηρεῖται ἔλλειψη ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πὸν ὀδηγεῖ σὲ αὐξηση τῆς τιμῆς τῶν δούλων και σὴν προσπάθεια γιὰ πὸν ἀποτελεσματικὴ ἀξιο-

9. Στὸ ἐλληνικὸ λεξιλόγιον χρησιμοποιήθηκαν διάφοροι ὄροι γιὰ νὰ ἀποδώσουν τὸ colonus· ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μᾶλλον σπάνιον «κώλων», τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἐπεκράτησε γιὰ μεγάλο διάστημα σὴ νομολογία τὸ «πάροικος». Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν κολώνων ἔχουν γραφτεῖ πάρα πολλὲς ἐργασίες· ἰδιαίτερα ἐγκυρη και κατατοπιστικὴ θεωρεῖται σήμερα ἡ μελέτη τοῦ Α.Η.Μ. Jones, "The Roman Colonate", *Past and Present* 13, 1958· πβ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ροστόβτσεφ πὸν ἀναφέρεται σὴ σημείωση 13.

ποίησι τῶν ὑπαρχόντων. Ὑστερα ἀπ' τὸ δεύτερο αἰῶνα ὅμως, τὸ σύστημα δὲν μπορούσε πιά νὰ δουλέψει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Δοῦλοι κατ' ὄνομα συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν γιὰ αἰῶνες μετὰ, ἀλλὰ ἂν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ μὴν ἔχουν πολιτικά δικαιώματα, ἀποκοτῶν δικό τους οἶκο, οἰκογένεια, ἰδιοκτησία καὶ ἐκχωρημένη γῆ. Οἱ δοῦλοι αὐτοὶ ποὺ δὲν ἀνήκουν στὸν οἶκο τοῦ κυρίου τους καὶ ἀναπαράγονται μόνον τους βιολογικά, μὲ τὰ δικά τους ἔξοδα, δὲν εἶναι πιά ἴδιοι μὲ τοὺς δούλους τῶν προηγούμενων ἐποχῶν. Παράλληλα σχεδὸν μὲ τὴ διαδικασία αὐτὴ οἱ κόλωνες χάνουν σταδιακὰ καὶ τὰ νομικὰ προνόμια τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν, προσφέρουν ἀναγκαστικὴ ἐργασία στοὺς γαιοκτήμονες ἀντὶ γιὰ νοίκι, καὶ δένονται στὴ γῆ ποὺ καλλιεργοῦν μὲ σειρὰ νομοθετικῶν ρυθμίσεων. Μὲ δυὸ λόγια, καθὼς ἐκλείπει ἡ φθηνὴ ἀγορὰ τοῦ ἐμπορεύματος δούλου, οἱ ὑπάρχοντες δοῦλοι ἀναβαθμίζονται καὶ οἱ κόλωνες ὑποβαθμίζονται· μαζὶ συγκροτοῦν ἓνα νέο τύπο ἐξαρτημένου ἀγρότη, τὸ δουλοπάροικο.

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς δουλοπαροικίας, ἡ συγκέντρωση καὶ ἐξειδίκευση ἄμεσων παραγωγῶν ἐκείνου τοῦ τύπου ποὺ ἐπέτρεπε τὴν παραγωγή πλεονάσματος γιὰ τὴν ἀγορὰ καὶ τὸ μεγάλῃς κλίμακας ἐμπόριο ἐξέλειψε. Τὸ ἐποικοδόμημα τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου ὑποχωρεῖ καὶ μαζὶ του ἡ βιοτεχνία τῶν πόλεων. Ἄργα ἀλλὰ σταθερὰ οἱ κοινωνίες τῆς ἀρχαιότητος ἐπιστρέφουν στὴν αὐτάρκεια καὶ τὴ φυσικὴ οἰκονομία. Οἱ ἀρχαῖες πόλεις, ὡς κέντρα βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς παρακμάζουν, καὶ μαζὶ τους ὁ κλασικὸς πολιτισμὸς. Τὶς ἐξελίξεις αὐτὲς ἀναγκαστικὰ παρακολουθεῖ καὶ ἡ κεντρικὴ κρατικὴ ἐξουσία. Μὲ τὸν «ἀποχρηματισμὸ» τῆς οἰκονομίας ἡ φορολογία δὲν μπορεῖ πιά νὰ γίνεται σὲ χρῆμα ἀλλὰ σὲ εἶδος, γεγονός καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὴ συντήρηση τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας καὶ τοῦ στρατοῦ. Ὁ ἐπαγγελματικὸς στρατὸς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας χρειαζόταν χρήματα. Τώρα ἡ στρατολογία ἀνατίθεται κατ' ἀνάγκη στοὺς τοπικοὺς γαιοκτήμονες, μόνους ἱκανοὺς νὰ συντηρήσουν στράτευμα σὲ ἐποχὴ καὶ συνθῆκες ποὺ κυριαρχεῖ ἡ φυσικὴ οἰκονομία. Οἱ φεουδαρχικοὶ ὅμως στρατοί, ἂν καὶ μπορούν νὰ κερδίζουν πολλὰς μάχας δὲν μπορούν νὰ συγχατῆσουν καὶ νὰ συντηρήσουν μιὰ ἐνιαία αὐτοκρατορία. Στὴ θέση τῆς παλαιᾶς αὐτοκρατορίας δημιουργοῦνται τώρα τὰ φεουδαρχικὰ κράτη τοῦ μεσαίωνα.¹⁰

* * *

10. Ὁ Βέμπερ ἀσχολήθηκε μὲ τοὺς ἀρχαίους πολιτισμοὺς ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς ἐπιστημονικῆς του σταδιοδρομίας. Τὸ 1891 ἔγραψε μιὰ πανεπιστημιακὴ διατριβὴ μὲ τίτλο *Die römische Agrargeschichte*, τὸ 1896 ἔδωσε μιὰ διάλεξη μὲ θέμα "Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur", στὴν ὁποία κυρίως στηρίζεται ἡ περιλήψις ποὺ δίνεται ἐδῶ, καὶ τὸ 1909 ἔγραψε ἓνα ἐκτενὲς ἄρθρο γιὰ τὴν ἐγκυκλοπαίδεια *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* μὲ τίτλο "Agrarverhältnisse im Altertum". Ἡ πρώτη ἐργασία ἐπανекδόθηκε τὸ 1962 στὸ "Ἀμστερνταμ καὶ οἱ δύο ἄλλες

Τò μοντέλο του Βέμπερ δὲν ἔγινε γενικὰ ἀποδεκτὸ τὴν ἐποχὴ του. Ὁ Michael Rostovtzeff, ποὺ γιὰ χρόνια θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐγκυρους μελετητὲς τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος καὶ θεμελιωτὴς ἐνὸς τύπου κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἱστορίας, ἀρνήθηκε τὴν βάση τῶν συλλογισμῶν τοῦ Βέμπερ, δηλαδή τὴν ἀρχικὴ ὑπόθεση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας.¹¹ Οἱ ἀντιρρήσεις κινήθηκαν σὲ δύο ἐπίπεδα: Πρῶτον τὰ στοιχεῖα τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ποὺ ἐμφανίζονται ἀκόμα καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἀποτελοῦν ἐπιβίωση, κατάλοιπα τῶν πιὸ ἀρχαίων πολιτισμῶν καὶ ὄχι βάση τῆς οἰκονομίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας, ὄχι μόνον δὲν περιόρισε τὴν οἰκονομικὴ ἐξέλιξη, ἀλλὰ ὅτι ἡ «βιομηχανία» τῆς ἀρχαιότητος ἔφτασε στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν πιὸ διαδεδομένη ἢ χρῆση δούλων στὴν παραγωγὴ, ἐνῶ ἄρχισε νὰ παρακμάζει καθὼς οἱ δούλοι σταδιακὰ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ «ἐλεύθερους ἐργάτες».¹² Δεύτερον, οἱ συλλογισμοὶ ποὺ ἀποδίδουν σὲ οἰκονομικὰ αἴτια τὴν ἀκμὴ καὶ παρακμὴ τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν παραγνωρίζουν ὅτι ἡ οἰκονομία εἶναι ἕνας μόνον τομέας τοῦ ἀνθρώπινου βίου τὸν ὁποῖο καθορίζουν ἐπίσης ὁ πολιτικός, ὁ κοινωνικός, ὁ πνευματικός, ὁ θρησκευτικὸς καὶ ἄλλοι τομεῖς.¹³ Γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες τὸ εἶδος τῶν ἀντιρρήσεων αὐτῶν περιθωριοποίησε τὸ μοντέλο τοῦ Βέμπερ, ὅπως φυσικὰ καὶ τὰ ἀντίστοιχα τῶν μαρξιστῶν ἱστορικῶν.

Τὴ σημασία τῆς οἰκονομικῆς προσέγγισης στὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν ἐπεσήμανε ξανὰ μετὰ τὸν πόλεμο ὁ Φίνλεϊ.¹⁴ Μὲ τὴ συνθετικὴ του μελέτη *The Ancient Economy* ἐπανεφέρε στὴ συζήτηση τὸ πρόβλημα τῆς παρακμῆς τῆς δουλείας. Στὸ μοντέλο τοῦ Βέμπερ ὁ Φίνλεϊ ἐντοπίζει ὀρισμένα προβλήματα πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ χρονολογικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν τερατισμὸ τῆς ἐπέκτασης τῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας (στὶς ἀρχὲς τοῦ πρώτου αἰῶνα μ.Χ.) καὶ τὴν οὐσιαστικὴ συρρίκνωση τῆς

εἶναι σήμερα προσιτὲς μαζί καὶ σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση μετὰ τὸν κοινὸ τίτλο *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*, Λονδίνο 1976.

11. Τὴ θεωρία αὐτὴ τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἀνέπτυξε πρῶτος συστηματικὰ ὁ Karl Bücher τὸ 1893 στὴ μελέτη του *Die Entstehung der Volkswirtschaft* καὶ ἀκολούθησαν ὁ Βέμπερ καὶ ὀρισμένοι ἄλλοι.

12. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Ὁξφόρδη 1926, δευτέρη ἐκδοση 1952 (2 τόμοι), τ. Α, σ. 349 - 352.

13. Στὸ ἴδιο, σ. 537 - 539. Ὁ Ροστόβτσεφ ἀναφερόταν ρητὰ στὸν Βέμπερ ἂν κα δῆλωνε (τ. Β, σ. 751 ὑποσ. 9) ὅτι δὲν εἶχε διαβάσει τὴ διάλεξιν τοῦ 1896· ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἴδια ἐγκυκλοπαίδεια ποὺ ὁ Βέμπερ εἶχε γράψει τὸ ἄρθρο τοῦ 1909, ὁ Ροστόβτσεφ εἶχε γράψει τὸ δεύτερο μέρος γιὰ τοὺς κώλωνες, "Kolonai".

14. Οἱ παλαιότερες ἐργασίες τοῦ Φίνλεϊ ἔχουν τώρα συγκεντρωθεῖ στὸ *Economy and Society in Ancient Greece*, Λονδίνο 1981. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅταν ἄρχισε τὴν μελέτη του ὁ Φίνλεϊ οἱ μαρξιστὲς ἱστορικοὶ εἶχαν σχεδὸν σταματήσει νὰ ἀσχολοῦνται μετὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία.

δουλείας (μετὰ τὸν τρίτον αἰῶνα μ.Χ.). Τὸ κλειδί στὸ πρόβλημα, ἰσχυρίζεται ὁ Φίνλεϊ, δὲν βρισκεται στοὺς δούλους ἀλλὰ στοὺς ἐλεύθερους φτωχοῦς. Μὲ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς γραφειοκρατικῆς, ἀπολυταρχικῆς μοναρχίας, οἱ αὐτόνομες πόλεις ἔχασαν τὸν πολιτικὸν τὸν ρόλον. Ἀποκομμένες οἱ μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα ὑποβιβάστηκαν συνολικὰ μέσα στὰ κοινωνικὰ συστήματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ δευτέρου αἰῶνα μ.Χ. ὁ πληθυσμὸς τῆς αὐτοκρατορίας χωρίστηκε σὲ δύο μεγάλες κατηγορίες, τοὺς *honestiores* καὶ τοὺς *humiliores*, τὴν ἀνώτερον καὶ τὴν κατώτερον τάξεις. Ἔτσι, ἐκεῖ πού πρῶτα οἱ ἐργοδότες εἰσήγαγαν δούλους γιὰ νὰ καλύψουν τὴν ἀνάγκην τῆς παραγωγῆς, τώρα ὑπῆρχε προσφορὰ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἐλεύθερων ἀγροτῶν χωρὶς προνόμια καὶ χωρὶς πολιτικὴ προστασία. Ἡ δουλεία παρήκμασε ὅχι ἐπειδὴ ἐξέλειπαν οἱ δοῦλοι ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑποβιβάστηκαν κοινωνικὰ οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες.¹⁵

Τὴν ὑπεράσπιση τοῦ βεμπεριανοῦ μοντέλου ἀνέλαβε ὁ μαρξιστὴς Ἄντερσον. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Φίνλεϊ, ἰσχυρίζεται ὁ Ἄντερσον, πάσχει ἀπὸ τὴν δυσκολία ἀκριβῶς πού ἀποδίδει στὴ θεωρία πού ἀπορρίπτει. Γιατὶ ὁ ὑποβιβασμὸς τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν εἶχε ἤδη σὲ μεγάλο βαθμὸ συντελεστεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ὕστερης Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας· ἀκόμα καὶ ὁ διαχωρισμὸς σὲ *honestiores* καὶ *humiliores* ἐμφανίζεται κιόλας ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ δευτέρου αἰῶνα μ. Χ. Ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τὴν προτεινόμενη αἰτία ἀπὸ τὴν παρακμὴ τῆς δουλείας εἶναι πάλι μεγάλη. Οἱ ἀντιφάσεις, κατὰ τὸν Ἄντερσον, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐντοπιστοῦν μέσα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸ ἀρχικὸ μοντέλο. Τὸ χρονολογικὸ κενὸ ἐνδέχεται νὰ ὀφείλεται στὴ βιολογικὴ ἀναπαραγωγὴ (ἔστω καὶ περιορισμένης κλίμακας) καὶ στὴν ἀγορὰ δούλων ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας.¹⁶ Μὲ τὴν παρατηρήσειν αὐτῆς ἢ συνεκτικότητῃ τοῦ μοντέλου μοιάζει νὰ ἀποκαθίσταται. Παραμένει ὅμως τὸ ἐρώτημα : Γιατὶ δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ βιολογικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς τάξεως τῶν δούλων συνολικὰ καὶ σὲ μεγάλη κλίμακα; Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Φίνλεϊ κρατᾷ ἕνα ἰσχυρὸ ἀτόν, ὅτι αὐτὸ ἦταν κατορθωτὸ στὴ δουλοκτητικῆς κοινωνίᾳ τῆς Ἀμερικῆς. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν κανένας γενικὸς δημογραφικὸς «νόμος» πού νὰ ἀπαγορεύει τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν δούλων, ἀλλὰ γιὰ νὰ δοῦμε γιὰ τὴν ἀρχαιότητα τὰ πράγματα πῆραν ἄλλη τροπὴ χρειάζεται νὰ ἀνοίγοῦμε σὲ μιὰν ἄλλην ἱστορίαν.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

15. *The Ancient Economy*, σ. 84 - 94.

16. *Passages from Antiquity to Feudalism*, σ. 82 ὑποσ. 42.